

УДК 811

Мірварі Абас кизи Ізмайлова,
доктор філологічних наук, професор
(Азербайджанський державний педагогічний університет)

СЕМАНТИЧНІ ПРОЦЕСИ В ТЕРМІНОЛОГІЇ

Стаття присвячена вивченню живих процесів термінотворення і вдосконалення термінологічних систем, що спричинило виникнення в азербайджанському мовознавстві цілого ряду нових теоретичних і практичних питань, зокрема вимог до термінів, питання про їх генеалогічний склад, структурно-семантичні і лексико-граматичні особливості, механізми специфічного заломлення в термінології лінгвосемантичних процесів і подолання антитермінологічних явищ полісемії, омонімії, ідеографічній синонімії і т.д.

Впорядкована, уніфікована та стандартизована термінологія по праву вважається одним з основних показників стимулювання науково-технологічного прогресу. Розвиток будь-якої галузі науки залежить від формування і вдосконалення її термінологічної системи, в процесі чого відшліфовуються наукові поняття, визначаються їх взаємозв'язки і взаємини, даються їх родо-відові класифікації або ознакові угруповання. У сучасну епоху всі ці питання набувають важливого значення в дослідженнях в області термінології. Розширення і розгалуження термінологічних пошуків, що почалися з вивчення термінологічної лексики словникового складу тієї або іншої мови, привело до постановки завдання створення загальної та часткової теорії термінології на базі її стиковки з логікою науки і сукупною проблематикою інтра-, інтер- і екстралінгвістики.

Ця двоєдина теорія складалася в процесі диференціації й інтеграції наук, проникнення в глибинні механізми здійснення обміну інформацією.

Комп'ютеризація, розробка інформаційно-пошукових систем разом з розкриттям загальної картини їх структурно-генеалогічної специфіки вимагали уніфікації термінів на основі єдиних логіко-лінгвістичних принципів.

Дослідження азербайджанських мовознавців в області термінології, присвячені їй теоретичним і практичним питанням, заслуговують уваги як у кількісному, так і якісному відношенні. Вони надають достатній фактичний матеріал для комплексної розробки таких найважливіших проблем, як визначення термінологічної бази наукової дисципліни, що склалася, лінгвістичний аналіз терміносистем і термінологічної лексики тлумачних і двомовних словників і ін. Усебічне вивчення термінологічних систем конкретних галузей науки і техніки, відіграючи важливу роль у з'ясуванні загальнотеоретичних питань термінології, сприяє вирішенню проблем впорядкування, уніфікації й стандартизації галузевої термінології. В азербайджанському термінознавстві частково вже висвітлені окремі аспекти цієї проблематики. Науково-теоретичний аналіз показує, що системне вивчення термінології висувається на передній край науки як одне з вельми актуальних завдань мовознавства.

Вивчення живих процесів термінотворення і подальшого вдосконалення термінологічних систем спричинило виникнення в азербайджанському мовознавстві цілого ряду нових теоретичних і практичних питань, до яких відносяться в першу чергу такі вузлові питання, як вимоги, що пред'являються до термінів, питання про їх генеалогічний склад, структурно-семантичні (семіологічні) і лексико-граматичні особливості, механізми специфічного заломлення в термінології лінгвосемантичних процесів і подолання антитермінологічних явищ полісемії, омонімії, ідеографічної синонімії, нарешті, питання термінотворення, запозичення термінів, терміноелементів і термінокомпонентів в ракурсі їх ролі у формуванні термінологічного значення словесного знаку. Разом з тим не можна сказати, що всі ці питання достатньо вивчені в лінгвістиці і суміжних науках. Разом з поглибленим дослідженням терміносистем необхідний спеціальний логіко-лінгвістичний аналіз термінологічного поняття і його визначення. Подібного роду розробок в азербайджанському термінознавстві не проводилося.

У статті "Семантичні процеси в термінології" досліджуються питання полісемії і омонімії, синонімії й антонімії в області термінологічної лексики, а також специфічні для термінології семантичні явища, з'ясовуються співвідношення термінологічних гіперонімів і гіпонімів.

Принцип полісемії (багатозначності) не узгоджується з прийнятим для терміну принципом незалежності його від контексту (багатозначність слова усувається в контексті, в контекстуальній ситуації). З іншого боку, відомо, що первинний етап створення терміну полягає в дефініції термінологічного поняття. Отже, скільки у багатозначного терміну значень, стільки ж повинно бути й визначень. Критерії ж розмежування полісемії і омонімії є загальними для всіх слів мови.

У лінгвістичній літературі наголошується обумовленість лексичної полісемії головним чином двома чинниками:

1. багатозначністю загальноживаного слова, до якого сходить термінологічне слово;
2. вживання слова в переносному значенні.

Деякі вчені вважають, що в науковій мові вживаються також загальнонаукові слова, що виражають одні і ті ж поняття у всіх наукових областях; наприклад: система, структура, відношення, зв'язок, функція, рівень і т.п. Разом з тим, не можна заперечувати й того факту, що майже всі такі загальнонаукові термінологічні слова є багатозначними і в межах кожної окремої науки. Найбільш яскравий приклад – наявність декількох значень терміну "функція" в лінгвістиці, конкретний зміст якого (відношення, співвідношення, зв'язок, взаємозв'язок, призначення, роль) підлягає уточненню в кожному випадку, причому інтерпретація цього змісту знову-таки залежить від того або іншого підходу до даного поняття. Впорядкування термінологічних систем якраз і передбачає в першу чергу з'ясування явищ подібного роду полісемії, що є по суті псевдополісемією: уніфікація термінологічної бази галузевої науки в напрямі моносемантизму термінів усуває полісеманти.

Вивчення проблеми омонімії в термінології вимагає з'ясування зокрема наступних моментів:

1. Якщо при компонентному аналізі двох різних дефініцій якого-небудь термінологічного поняття ми не виявляємо жодного загального для цих дефініцій семантичного компоненту, то ми повинні зробити висновок про омонімію терміну. Наприклад, термін "пропозиція" в мовознавстві має декілька сотень визначень, проте, вважаємо, наявність у всіх цих дефініціях мінімум одного загального для них семантичного компоненту є обов'язковою умовою визнання концептуальної єдності цієї центральної синтаксичної категорії.

Впорядкування та уніфікація термінології усувають випадки або впливу помилкової традиції, або логіко-лінгвістичної помилковості дефініції, або ж різнорівневого чи різноаспектного підходу до явищ, що приводять до постулювання омонімії в термінології.

2. У науковій літературі, присвяченій питанням термінології, зазвичай терміни різних наук, що володіють тотожним звуковим складом, тобто ідентичною звуковою зовнішністю, але в денотативно-сигніфікативному відношенні виражають абсолютно різну суть світу дійсності (пор: "морфологія" в біології і мовознавстві), вважаються омонімами. Цілком зрозуміло, що такий підхід до проблеми омонімії в термінології пов'язаний з тим, що при цьому не враховується основоположний термінологічний постулат, згідно якого термін є таким лише всередині певної області, що включає до своєї термінологічної системи також даний термін. Тому в таких випадках слід говорити не про галузеву, а про міжгалузеву омонімію термінів.

3. Під впливом суб'єктивного чинника окремі загальнонавчені слова в конкретно-науковому тексті можуть уживатися в термінологічному сенсі. Це явище стосується питання омонімії у сфері співвідношення лексичної семантики нетермінологічних і термінологічних слів, не маючи прямого відношення до власне термінологічної лексики. Набагато ширше поширено загальнонавчене явище міжгалузевій омонімії термінів. Нарешті, найбільш "хворобливою", з погляду терміносистеми наукової галузі, є омонімія термінів, що виступають в абсолютно різних значеннях у різних відділах або розділах однієї і тієї ж наукової дисципліни. Одним з ефективних засобів "терапії" такої омонімії, що виникає частіше всього на стиках наук, є поступове перетворення нового наукового напрямку, що складається, на самостійну область науки, внаслідок чого внутрішньогалузева омонімія змінялася міжгалузєвою омонімією.

Але цей процес, коли зрештою ми маємо різні слова (з різними значеннями) в різних областях науки, відноситься вже до термінологічного словотворення семантичного характеру.

На відміну від полісемії, омонімії і синонімії термінів, "боротьба" з якими складає одну з основних задач упорядкування і уніфікації термінологічних систем, терміни-антоніми, що виражають протилежні поняття, властиві самій природі наукового пізнання світу. Аналіз-синтез, диференціація-інтеграція, дивергенція-конвергенція, асонанс-дисонанс і десятки подібних слів – антонімів термінологічного характеру, що позначають ознаки плюс і мінус, виступають як незамінні знаряддя дослідницької думки. Хоча антонімічна теорія в логіці і лінгвістиці достатньо розроблена, проте антонімічні термінологічні словосполучення потребують (через свою специфічність) ретельнішого їх аналізу.

Якщо ціле (наприклад, "доба") складається з двох протилежних частин ("день і ніч", "еже-єцндцз"), то перед нами явище антонімії. Але якщо цих частин більше двох і, отже, вони вже ніяк не можуть виражати протилежність понять, тоді ми маємо справу з гіпонімією видових утворень у межах родового гіпероніма (наприклад: відмінок – називний, родовий, місцевий, орудний і т.д.; рід – чоловічий, жіночий, середній). у термінології таксономічні відносини систематики родовідових "гіпероніма-гіпонімів" широко використовуються як усередині контексту, так і при впорядкуванні термінів.

Родо-видова класифікація може проводитися на різних рівнях, причому термін, що позначає на одному рівні родові поняття, може входити на іншому рівні в групу видових понять. Наприклад, гіперонім "трикутник" для гіпонімів "прямокутний трикутник", "рівнобедрений трикутник", "рівносторонній трикутник" виступає як один з гіпонімів геометричної фігури в ряду "ромб", "круг", "трапеція" і т. Хоча в контексті видові поняття при ясності того, про яке термінологічне поняття йде мова, і може замінюватися родовим поняттям (але не навпаки), проте така контекстуальна

Осубституція, що не має нічого спільного з синонімічною взаємозамінністю, зовсім не дає підстави синонімізувати їх. Видові гіпонімічні відносини корінним чином відрізняються від ідеографічних синонімічних відносин.

Взагалі субституція термінів здійснюється в різних формах. Так, у синтагматичному аспекті встановлюють морфологічну, семантичну і денотативну форми субституції. У науковому стилі морфологічна субституція найчастіше зводиться до заміни одного функціонального класу плану виразу іншим, наприклад, основних термінів – скороченнями різних типів, індексацією і т.д. Проте ці субститути не можуть кваліфікуватися як синоніми. Семантична субституція має декілька різновидів, серед яких широко поширені дублетні форми (наприклад: інфінітив – масдар, субстантивація – номіналізація, гемінація – подвоєння, лінгвістика – мовознавство і т.д.), вживання родового термінологічного поняття замість видового, тобто гіпероніма замість гіпоніма, функціонально-контекстні субститути синонімічного (метонімічного і метафоричного) характеру (наприклад: персонаж – герой – образ – характер). Проте семантичні субститути не утворюють синонімічного ряду: терміни, виражаючи різні поняття, відрізняються один від одного своїми дефініціями. Використання субститутів у науковому тексті передбачає термінологічну чіткість, точність і ясність поняття. До речі, субституція термінів є вагомим доказом, що підтверджує неповноту принципу взаємозамінності, що встановлюється в синонімічній теорії. І синонімічність термінів не може виводитися з явища субституції.

Одним з методів, що використовуються для встановлення синонімів, є дистрибутивний метод (дистрибуція – сукупність оточень). Цим методом вивчають як сполучуваність, так і спільну зустрічальність термінів у контексті, в синтагматичному плані. Але і цей критерій не дозволяє постулювати синонімію в термінологічних системах, за винятком дублетів. Разом з тим, на певних етапах розвитку термінологічних систем синонімічні терміни все ж таки мають місце в мові науки. Річ у тому, що в науковому стилі, по-перше, далеко не кожен термін є загальноприйнятим, маркованим, релевантним і достатньо репрезентативним, а по-друге, завжди існують аналоги термінів у вигляді варіантів термінологічних слів, що не мають поки точних наукових дефініцій. Крім того, речовинні поняття і номени в різних галузях науки і техніки або в різних сферах суспільного життя можуть мати різні назви (пор: поліетілентерефталат – в хімії, лавсан – в торгівлі, а тереplast – технічна назва ідентичної речовини). Що ж до іменування одного і того ж речовинного поняття в різних країнах відмінними один від одного термінами (наприклад: нітрон – в Росії, орлон – в США, редон – в Німеччині, кашмілон – в Японії), то це вже не є лінгвістичним явищем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 246 с.
2. Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. Общая терминология. Вопросы теории. – М.: Наука, 1989. – 246 с.
3. Исмаилова М. А. Лингвистический анализ терминологии азербайджанского языка. – Б.: Наука. – 1997. – 266 с.
4. Чеботникова Т. А. Многочисленность термина и контекст // Термин и слова. ГТУ, 1982. – С. 38-40
5. Гасымов М. Ш. Основы терминологии Азербайджанского языка. – Б.: Наука, 1973 – 183 с.

Матеріал надійшов до редакції 25.02. 2009 р.

Исмаилова М. А. Семантические процессы в терминологии.

Статья посвящена изучению живых процессов терминообразования и совершенствования терминологических систем, которое повлекло за собой возникновение в азербайджанском языке целого ряда новых теоретических и практических вопросов, в частности требований к терминам, вопрос об их генеалогическом составе, структурно-семантические и лексико-грамматические особенности, механизмы специфического преломления в терминологии лингвосемантических процессов и преодоления антитерминологических явлений полисемии, омонимии, идеографической синонимии и т.д.

Ismajlova M. A. The Semantic Processes in Terminology.

This article is devoted to the study of living processes of term-building and improving of terminological systems, which resulted in the emergence of Azerbaijan linguistics flurry of theoretical and practical issues, including requirements to terms on their genealogical structure, structural and semantic and lexical-grammatical features, mechanisms of specific refractive index in terms of linguo-semantic processes and overcoming the antiterminologic events of polisemy, homonymy, ideographic synonymy, etc.